

remu bomo navsezadnje morda spet rekli metafizika. Z gotovostjo lahko zapišemo, da obstajata vsaj dva pisca, ki sta že doživela odgovor na zastavljeno vprašanje. To sta Gabriel Marcel in Jacques Maritain. Poleg njiju je treba omeniti še dr. Seitara Suzukija kot glavnega teoretika Zen Budizma.

Način poglabljanja in doživetje odgovora na absurdnost absurda torej nista stvar logičnih dedukcij, niti formalnih filozofskih sistemov, celo aforističnih a la Nietzsche ne, niti ne gre za literarno umetniško artikuliranje neke pozicije. Prej in bliže odgovoru je psihoanaliza drugačnega kova, kakor smo je navajeni od Freuda in celo od Lacana, čeprav ravno slednji v svojem seminarju o Transferenci (1960) že nakazuje drug model dela z ljudmi. Ta model izhaja od Sokrata, njegovega koncepta *philia*, se pravi ljubezenske pripadnosti, ki presega danost enega sistema in njegove preokupacije z zavedanjem.

Ciril
Zlobec

Prekletstvo in upanje manjšine*

(Politični esej)

Na prag novega tisočletja stopamo kot pred delfijsko preročišče, polni strahu in pričakovanj, upanj in razočaranj, in vse kar lahko pričakujemo, je v najboljšem primeru tak ali drugačen, vsekakor pa dvoumen pitjski odgovor, ki nas še naprej pušča v dvomu, morda nas celo peha v obsedenost, da iščemo in hočemo najti pravi, odrešilni odgovor tam, kjer ga sploh ni.

O statusu manjšin je mogoče govoriti strokovno, tudi politično, in z obojim se srečujemo vsak dan, tako uporabna empirija kot politični interes sta nam zmerom pri roki. Zato imamo posebne ustanove in posebne strokovnjake, odnos do tako imenovanega manjšinskega vprašanja pa je eden najboljčutljivejših barometrov sleherne politike, ko se sooča in se mora soočiti s to problematiko. Cinično bi lahko rekli: stopimo v ustrezen inštitut, v Ljubljani ali v Rovinju (ali kje drugje), pa bomo vse zvedeli, saj ni manjšinskega vprašanja, ki ne bi bilo že obdelano, od demografskih do sociolingvističnih vidikov.

Kot v vsem našem življenju je tudi v realnem statusu in nejasni usodi manjšin veliko iracionalnega, čemur se noben odgovoren razmislek ne more izogniti, pa tudi pametno ne bi bilo. In najbrž se tudi jaz ne bom mogel v tem razmišljanju prebiti iz tega kroga, morda tudi zato ne, ker me kot pesnika bolj zanima in vznemirja prav ta iracionalnost kot še tako prepričljive empirične raziskave.

Sem pripadnik enega najmanjših narodov v Evropi, ki na ravni mednarodnih primerjav, pa tudi realnega sožitja, čuti in živi vse prvine manjšinskega življenja. Še več: slovenski narod, ki mu pripadam, doživlja svojo usodo, tudi v okviru Jugoslavije, še prav posebno izrazito, intenzivno, zato moja razpoloženja in spoznanja najbrž niso posebno daleč od podobnih občutkov kateregakoli manjšinca v tem evropskem prostoru.

* Prispevek je bil napisan na pobudo uredništva trimesečnika *La Battana*, ki pripravlja tematsko številko o manjšinski problematiki, še zlasti o italijanski narodnosti pri nas.

Pri nas (in najbrž ne samo pri nas) smo si pred leti izmislili in potem do neokusnosti izrabljali sintagmo o manjšini *kot mostu* med dvema sosedskima narodoma. Prijatelj, manjšinec seveda, mi je ob neki priložnosti vdano potožil: »Že, že, toda most, ki bridko občuti, kako po njem hodijo.« Tako nekako mislim tudi jaz. Sintagma o manjšini kot mostu je uporabna predvsem z vidika večinskega naroda, morda tudi matičnega, ki vidi koristnost manjšine pri vzpostavljanju stikov med *državama*. Pa še to je možno samo v odprti demokraciji, v bolj ali manj normalnih političnih razmerah. Pri političnih zaostritvah med državama, ki imata svoje manjšine zunaj svojih meja, pa se ves odium najprej razlije prav prek manjšinskega prebivalstva. Zato je mogoče reči, da je pri sleherni manjšini njeno dobro počutje odločilno odvisno od volje, razpoloženja in razmer večinskega naroda, ne glede na načelno politiko, ki jo tak narod formulira v odnosu do svojih manjšin. Eklatanten primer je v Jugoslaviji sedanje stanje na Kosovu, saj je iz dneva v dan bolj iracionalno, vse bolj nerešljivo, v vsakem pogledu porušen »most« med dvema skupnostma, celo vsakdanja komunikacija med njima je pretrgana. Ponavljam: sleherna zaostritev, pa naj bo porojena od znotraj ali spodbujena od zunaj, naj bo nacionalistično ali kako drugače obarvana, naj bodo razlogi za nestrpnost demografski ali socialni, posledica je zmerom ista: človeška in narodnostna tragedija na eni ali drugi strani, največkrat pa na obeh.

Zato je razumljivo, da v našem času zlasti Evropa tako skrbno preučuje manjšinsko problematiko, da vzpostavlja mednarodne obveznosti v teh odnosih, vse več je humanih in humanističnih deklaracij na vseh ravneh, toda večina manjšin opaža v svojem življenju vse več znamenj agonije. Tudi tam, kjer ni nikakršnega nasilja. Nekaj usodno kontradiktornega je v tem našem času: na ravni civilizacije se svet homogenizira, unificira po vzorcu najmočnejših, na drugi strani pa se krčevito bojuje za svojo usihajočo identiteto. Na prvi pogled se ti dve prizadevanji druga drugo izključujeta: ali unifikacija z asimilacijo ali ohranitev identitete znotraj državnih (nacionalnih) ali celo regionalnih ekonomij in politik, nekakšnih izoliranih ali vsaj ljubosumno čuvanih civilizacij. To je naša današnja svetovna, evropska, pa tudi jugoslovanska dilema, stiska in nemožnost. V širokih razmerah je to še najbolj razvidno v Sovjetski zvezi, kjer se upor manjšinskih narodov do oblasti in politike večinskega, ruskega naroda razkriva z vsemi značilnostmi usode katerekoli manjšine v sodobnem svetu, manjšine, ki ni zadovoljna s svojim statusom.

In vendar: razumni ljudje našega časa si prizadevajo prav za to, kar je na prvi pogled nemogoče, samo v sebi kontradiktorno: sprejeti tehnološko in civilizacijsko, v določenem smislu celo politično unifikacijo sveta, pri tem pa ohraniti, celo razviti in poglobiti sleherno identiteto, individualno in narodnostno, ki je med vsemi najzanesljivejša možnost, da kljubujemo negativnim posledicam unifikacije, ki jo terja in že tudi uveljavlja moderna civilizacija.

V takšni filozofiji in praksi je treba iskati tudi mesto, vlogo in smisel v sodobnem življenju manjšine, tudi italijanske v Jugoslaviji, bolj določeno: na Hrvaškem in v Sloveniji. Sedanje politične perturbacije v Jugoslaviji, ki so zelo resne in morda že tragične, ne ustvarjajo primerne ozračja za ugodno in sprotno razreševanje vsega, kar muči in pritiska tudi na italijansko manjšino. Preprosto povedano: nikomur ne moreš dati tistega, česar sam nimaš. In danes vsak med nami terja kot svojo narodno pravico

določeno ekonomsko in socialno varnost, avtonomnost kulturnega in duhovnega razvoja sploh, nadvse pomembna je tudi demografska neogroženost, biološka stabilnost manjšine.

Patetični politiki pravijo, da je manjšina bogastvo, da manjšina pripada dvema narodoma, dvema domovinama (pa vendar eni sami državi!), malokdaj, če sploh kdaj in sploh kdo, ali ni ta pripadnost »dvema«, zaradi vseh mogočih realnih razmer, predvsem razpetost, pogosto boleča razpetost, ko ne veš, komu v resnici pripadaš v urah usodnih odločitev (dajbog, da bi jih bilo v našem življenju kar najmanj, po možnosti pa sploh nobenih več!), še zlasti, kakšno je naše notranje, intimno počutje, ko poskušamo, če smo manjšinci, odkriti svojo identiteto, individualno in skupnostno.

Poskušal bom biti konkreten. Z velikimi simpatijami, z največjo možno živjetostjo opazujem razporeditev (seveda se lahko motim) Slovencev v Italiji in Italijanov v Jugoslaviji. Slovenci v Italiji, v smislu nacionalne zavesti močno povezani z matično domovino, Slovenijo, z vse večjim nelagodjem spremljajo ekonomske težave v domovini svojega naroda, v skrajnih primerih se ta nelagodnost spreminja že kar v osramočenost, kot da gre za nekakšen greh, ki se ne bi smel zgoditi: v svoji matični domovini hočejo videti vzor, trdnost in spodbudo. Italijani v Jugoslaviji, nasprotno, gledajo z nostalgijo na ekonomske razmere in možnosti, ki jih uživa njihov matični narod, oni sami pa so zanje v državi, v kateri živijo, prikrajšani. Eni in drugi imajo torej razlog, čeprav različen, za slabo počutje. Iz tega primera, ki bi mu jih bilo mogoče dodati še številne druge, je mogoče izpeljati misel, da je samo v generalni liniji manjšinska problematika povsod enaka, v tistem pa, kako jo ljudje živijo, kako jih kot nacionalna in družbena bitja določa, pa je zelo raznolika, diferencirana, celo v isti narodnostni skupnosti zelo spremenljiva. Marsikaj, kar je večinskemu narodu dano samo po sebi, si mora manjšina šele izbojevati: idealno, če ob razumevanju in pomoči večinskega naroda, tragično, če zaradi česar koli proti njemu. Dogaja pa se eno in drugo, tudi pri isti manjšini zdaj eno, zdaj drugo.

Manjšinsko vprašanje je torej v svojem bistvu predvsem poskus identifikacije povsem konkretnega stanja določene človeške skupnosti, ki po samoumevni poti ne more polno živeti svojega nacionalnega življenja. V ustavi in iz nje izpeljanih zakonih je manjšinsko vprašanje v Jugoslaviji urejeno skoraj idealno, v praksi pa, kot vemo, so težave velikanske in »ker ne gre vse tako, kot bi moralo«, je vprašanje manjšin v državnem ali družbenem okviru, pa tudi znotraj njih samih, nenehna nevtrglačna točka sleherne politike, še zlasti pa politične prakse.

Tudi v Jugoslaviji prav zdaj potekajo ostre polemike o tem, kakšna je izvorna demokracija v večnacionalni skupnosti s številnimi manjšinami, koliko je nacionalnost sploh lahko element demokracije oziroma: koliko individualne državljanske svoboščine implicitno zagotavljajo tudi nacionalno enakopravnost, enakopravnost manjšin, skratka: po kakšni poti naj se večnacionalna družba s številnimi etničnimi skupinami afirmira v svojih demokratičnih aspiracijah, kaj je čemu *condio sine qua non*, popolna nacionalna, tudi manjšinska enakopravnost kot osnova in okvir za temeljne individualne človekove pravice in svoboščine, ali obratno: ali lahko polno spoštovanje teh temeljnih človekovih pravic in svoboščin implicira kot posledico tudi nacionalno, in manjšinsko, identiteto. Bojim se, celo prepričan sem, da ne prvi ne drugi vidik nista v svoji ortodokсни obliki pozitivna. Če v takó zapleteno problematiko, kot je nacionalna (tudi manjšinska), ki je v svojem

bistvu zelo konkretna, vendar s številnimi prvinami iracionalnosti, iščemo rešitve, izhode iz zagate po načelu ali – ali, je to zelo nevarno. Če dvoje različnih videnj najprej postavimo, po logiki spekulativne filozofske misli, v nekonzilijantno kontrapozicijo, nas prav ta logika potem prisili, da z odločitvijo za en pristop avtomatično in v celoti zanikamo drugo možnost. Že dajanje prednosti pri upoštevanju, in ne le spoštovanju, nacionalne (manjšinske) identitete pred individualnimi, osebnimi svoboščinami, in obratno, je zgrešeno. Demokracija, ki si prizadeva, da bi bila več kot samo oblika državne vladavine, mora upoštevati oboje hkrati, nacionalno in individualno identiteto, osebne in narodnostne svoboščine in pravice, pa naj gre za manjši narod v federaciji z večjimi ali za manjšino znotraj kateregakoli naroda.

Volja demokratične večine po načelu en človek en glas je v večnacionalni državi, v kateri so neizogibno tudi manjšine, v svoji realni konsekvenci popolnoma istovetna s politično monopolnim položajem večinskega naroda ali naroda v odnosu do manjšine.

Vtis imam, da je prav to tista magična točka, na kateri se stvari zapletajo, hkrati pa tudi tisto, doslej premalo ali pa sploh neupoštevano načelo, ki vnaša tudi v pojmovanje in razreševanje manjšinske problematike nove zahteve, pa tudi nov etos. Če naj to misel sintetično strnem, bi dejal: v čem in kako Italijani v Jugoslaviji in Slovenci v Italiji ali v Avstriji vidijo ne samo možnost svojega nacionalnega preživetja, ampak predvsem svojo specifično možnost dostojanstva in plodnega, nacionalnega in individualnega življenja, ki jim v ničemer ne trga vezi z matičnim narodom, hkrati pa jim tudi ne omejuje možnosti vživetja v družbo okolja in države, v kateri živijo. Banalno rečeno: odnos do manjšin in manjših narodov v večnacionalni skupnosti je tisti lakmusov papir, ki nam kaže, ali smo v resnici dozoreli za prihodnjo (združeno) Evropo narodov, v katero menda že stopa Zahodna Evropa in o njej vse bolj vročično sanja Vzhodna, med katerima je Jugoslavija še zmerom neodločno razpeta v iskanje svoje izvirne poti, za katero postaja vse bolj vprašljivo, ali je sploh možna, pri čemer je, žal, drugotnega pomena, ali bi bila, če je možna, tudi razumna.

Demokracija v modernem smislu se je rodila hkrati z moderno nacionalno državo, recimo, s francosko meščansko revolucijo. Kaj vse smo od takrat že doživeli na tem božjem svetu, v Evropi pa še posebej! Ideologi in praktični politiki, diktatorji in revolucionarji so že preizkušali vse mogoče vzorce države in demokracije. Razočaranje in upanje si podajata roko, tudi ta trenutek in tudi pri nas v Jugoslaviji.

Država, kot koncentrirana politična, ekonomska in vojaška moč, je pravzaprav hipokritska ustanova: zagotavlja in omejuje svobodo, daje in si jemlje pravico, je v službi svojih državljanov in državljani ji morajo služiti. Zaradi socialne varnosti in organizacije življenja terjamo, da je učinkovita, in čim bolj je učinkovita, tem bolj se bojimo, da nam jemlje vse več pravic, tudi takih, ki jim pravimo, da so človeku neodtujljive. Zato ni čudno, da je bila dolga desetletja, vsaj v socialističnih državah, tako uporabna in izrabljena Marxova sintagma o izumiranju države, ki se je pokazala kot ena največjih političnih floskul in zablod. Tudi danes je ena osrednjih političnih kontroverz v Jugoslaviji prav polemika o vlogi države v povezavi z demokracijo ter suverenostjo narodov in enakopravnostjo narodnosti. Vse kaže, da te dileme še dolgo ne bomo rešili, če jo sploh bomo kdaj, kajti država zlasti v večnacionalni skupnosti, je čisto posebne vrste konstrukcija oblasti,

vladanja ali upravljanja in demokracije. In takšna država, ki se v očeh zdaj tega, zdaj onega naroda ali manjšine zdi zmerom vsaj malo represivna, tudi kadar pravično in demokratično ureja naravna in politična nasprotja na svojem ozemlju, je zmerom dlje od romantičnega pojma domovine, ki jo je največji slovenski pisatelj Ivan Cankar že primerjal z najvišjim, z Bogom in materjo.

Slehera država, ne glede na ljudi v njenem političnem in oblastnem vrhu, že po svoji naravi teži k moči, ki je lahko samo čista, perfidna oblika vladanja ali pozitiven, nezamenljiv pogoj za kakršnokoli učinkovitost; zato je razumljivo, da si prisvaja ali se identificira s tistimi silami v družbi, ki ji tako moč zagotavljajo. Zato je država po tej naravni logiki najbližje najmočnejši, etnično in interesno najbolj zaokroženi, najbolj kompaktni enoti, drugače povedano: najmočnejšemu narodu, ki se iz istih razlogov tudi sam čuti najbolj državotvornega (indikativne v tem smislu so v zadnjem času politične polemike med Srbi in Slovenci). In če po tej logiki sledimo temu vprašanju do konca, ne moremo priti do drugačne misli, kot da država ni po naravi naklonjena nobeni manjšini. Samo humanistično prežarjena demokracija lahko »prisili« državo, da se do manjšine in manjših narodov vede korektno, pravično, lahko tudi skrbniško, ko je potrebno, vendar nikoli paternalistično. Zato je usodo sleherne manjšine mogoče umestiti med prekletstvo mozaičnega kamenčka v podobi, ki jo država želi gladko in enobarvno, in upanje, da bi postala identiteta narodne manjšine spoznana in upoštevana temeljna človekova pravica.

Nobenega dvoma ni, da si zlasti Evropa zelo prizadeva za ustrezen status manjšin, vendar je treba hkrati ugotoviti, da je malokatera država, malokatera družbena ureditev pripravljena popraviti stare grehe, dosedanje diskriminacije, skoraj povsod izhajajo zakonodajalci iz *statusa quo*: kar je bilo izgubljeno, je stvar preteklosti, v sedanjih razmerah pa velja vsa skrb predvsem odpravljanju političnih napetosti med manjšino in večinskimi narodom, iskanju vsaj zasilne oblike sožitja, ki ne bi temeljila toliko na sprejemljivosti posameznih rešitev, ampak bolj na strahu, da se utegne z muko doseženo sožitje porušiti, to pa bi na široko odprlo vrata vsakršnemu nasilju. Dovolj je, če si v tem smislu priključimo v spomin razmere v Baskiji, v Severni Irski, pri nas na Kosovu, na vse številnejših področjih v Sovjetski zvezi in drugod. Nobena nasilna pacifikacija, tudi ko je neizbežna, ne prinaša pomiritve.

Tudi pri iskanju rešitve za nezadovoljivo stanje in položaj manjšin in manjših narodov imamo opravka z najrazličnejšimi atavizmi: ni treba veliko, da se država kot sublimacija moči in oblastniškega prestiža, pa tudi kot bolj ali manj legitimna čuvarka zgodovinskega spomina svojih narodov, čuti neupravičeno prizadeta v svoji abstraktni vzvišenosti in se zato brez večjih pomislov zateka k represiji. Pa tudi manjšine in manjši narodi, ki se celo v nerepresivnih razmerah počutijo ogrožene in utesnjene zaradi sicer objektivno omejenih možnosti, se kaj lahko nalezajo občutka tujstva v lastni državi. To je toliko bolj boleče, kadar se manjšina ali manjšinski narod znajde, kar je že skoraj pravilo, v manj razvitih ekonomskih in socialnih razmerah in tako, po neizprosnih logiki življenja, postane nevaren rezervar, iz katerega večinski narod ali, v večnacionalni državi, kot je Jugoslavija »državotvorni« narodi črpajo svojo poceni ali vsaj cenejšo delovno silo, ki je prisiljena prevzemati vsa umazana in najtežja fizična dela, kar je zadosten

razlog za neutemeljen prezir na eni in za utemeljen občutek ponižanosti na drugi strani. Od tu do silovitega sovraštva ni velik korak.

Socialno razlikovanje, pa naj bo še tako pogojeno z realnimi razmerami, je mnogo bolj občuteno, boleče in ponižujoče, če je kakorkoli povezano s pripadnostjo etniji (recimo, kar ni redek primer, albanski profesor s Kosova kot komunalni delavec v Ljubljani, Zagrebu ali Beogradu). Če ima tak socialno odvisen ali podrejen položaj resnične ali tudi samo verjetne značilnosti nacionalne neenakopravnosti, postaja v družbi politično mnogo bolj nevaren kot pri podobni diskriminaciji izrazito ekonomske narave. Mislim celo, da neodpušljivo grešimo, ko z mentaliteto večinskega naroda izenačujemo ekonomsko, socialno in politično emarginacijo »domorodne« manjšine s podobnim ali enakim statusom tako imenovanih prišlekov. Gre za temeljno razliko med razpoloženjem tistega, ki se počuti zapostavljenega, ponižanega itd. doma, »na svoji zemlji«, in med čistim ekonomskim migrantom, ki je v tem smislu veliko bolj ravnodušen, ker se zaveda, da je pač moral na pot, kot so včasih preprosto rekli, »s trebuhom za kruhom«.

Razmislek o tem se mi zdi tudi glede na naše jugoslovanske razmere umesten, ker mnoge polemike v naših mednacionalnih sporih to problematiko namenoma zamegljujejo, izkrivljajo in zlorablajo. Značilen primer take pojmovne zmede – če ostanemo pri protagonistih, ki se ponosno identificirajo in v našem življenju tudi v resnici nekaj pomenijo – je še pred meseci znamenito, zdaj že dokaj pozabljeno obtožujoče razmišljanje akademika Vladimirja Dedijerja, ko govori o zapostavljenosti delavcev iz drugih republik in italijanske manjšine v Sloveniji.

Dedijer je po intonaciji svojega pisanja sicer izjema, vendar ne tako daleč, kot se zdi na prvi pogled, od miselnosti, ki je v današnji evropski civilizaciji dokaj razširjena in ne vidi tudi v iskanju socialne pravičnosti bistvenih razlik med nacionalnimi aspiracijami manjšin in upravičenimi socialnimi zahtevami delavcev in drugih iskalcev dela in zaposlitve zunaj svojega naroda, pa čeprav, kot pri nas, v isti državi. Manjšinci se borijo za dostojanstvo življenja »na svoji zemlji«, in prav iz tega dejstva, »biti, živeti na svoji zemlji«, izvirajo čisto določene pravice, ki niso prav nič drugačne od pravic večinskega, državotvornega naroda, in so povsem nesmiselni prepiri, kdo je bolj »od nekdaj« tu, na tej nevarni, ko nastajajo nesoglasja in sovraštva, prekleti »sveti zemlji domači«.

Tudi demokratična Zahodna Evropa, če stvari nekoliko poenostavimo, nima, vsaj ne na ravni državnih ureditev, kaj dosti posluha za nacionalne pravice svojih manjšin (tudi Italija in Avstrija v odnosu do Slovencev ne), čeprav ji ni kaj očitati, kadar gre za splošno državljske in individualne svoboščine in pravice. Vendar samo do tistega trenutka, ko manjšina ne pojmuje in občuti svojih nacionalnih pravic tudi kot pravice posameznika. Če je prizadeta skupnost, ne more biti neprizadet posameznik, ki ji zavestno pripada. Resnica je seveda tudi obratna: če je pri svojih pravicah in svoboščinah prikrajšan posameznik, ne more biti zadovoljna s svojim statusom skupnost, ki ji taki posamezniki pripadajo.

V vsakdanjem življenju dobršen del evropskih politik, tudi jugoslovanska, niha med tema dvema prvinama, ki se včasih kažeta kot antipoda, a sta v bistvu komplementarna. Zato se v sklepnem delu tega razmišljanja vračam na začetek: ustrezno upoštevanje sleherne nacionalne manjšine (ali manjšega naroda v večnacionalni skupnosti) je možno samo v resnični, z nikakršno ideologijo obremenjeni demokraciji, ki se zaveda, da so naci-

onalne in posameznikove svoboščine in pravice različne, hkrati pa nerazdružljive, druge drugim vzrok in posledica. To je možno, kot rečeno, samo v odprti demokraciji in v razmerah, ko država, kot koncentracija vsakršne moči, ne vidi sebe kot najvišji smisel v življenju svojih narodov in vsega svojega prebivalstva.

O manjšini in njenem odnosu do države, še bolj pa o odnosu države do nje, je mogoče razmišljati tudi z manj skepse in upoštevanja slabih izkušenj iz preteklosti in sedanjosti, mogoče je čisto preprosto ugotoviti in reči: manjšine naj tudi v resnici bodo to, kar o njih govorimo, da so: most med dvema narodoma, bogastvo pluralistične družbe, saj (tudi, če ne) predvsem, pluralizem potreb in pravic bolj kot kaj drugega navaja družbo na demokracijo, ta pa bi morala biti narodom, etnijam in posameznikom neodtujljiva vrednota. Morda pa smo le stopili v tisti srečni trenutek človeštva, najbrž prvič v vsej njegovi temni zgodovini, ko nam ne bi bilo več treba živeti travmatično kot doslej in trepetati med prekletstvom in upanjem.

Ljubljana, 13. 9. 1989